

Юрій Зайцев, Ярослав Ісаєвич

РОЗМОВА ПРО НЕДАВНЄ МИНУЛЕ

Ярослав Ісаєвич: Той, хто пише чи надиктовує спогади, обов'язково мусить обирати з безлічі збережених у пам'яті подій та життєвих ситуацій ті, які вважає вартими висвітлення і цікавими для можливих читачів. Об'єднання окремих епізодів якимось сюжетом впливає з уявлень мемуариста про значення і взаємопов'язаність подій, їхні причини та наслідки. Як на мене, найлегше будувати розповідь, відповідаючи на запитання когось зацікавленого – найкраще, коли співрозмовником є кваліфікований історик. Діалог допомагає уникати спрощень і неясностей, враховувати розмаїття можливих інтерпретацій.

Я вдячний за розмову старшому науковому співробітникові відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Ю. Д. Зайцеву, дослідникові історії українського опозиційного руху й ініціаторові запису спогадів його учасників. Її результатом стане книжечка, яку ми разом готуємо для публікації в інститутській серії "Усна історія України ХХ ст.". Для цього збірника Юрій Дмитрович обрав уривок, пов'язаний з колом його наукових уподобань.

Юрій Зайцев: Ярослав Дмитровичу, ваша попередня розповідь стосувалася головно наукової діяльності. Ще за життя Сталіна ви почали навчатися в університеті, а вже на першому курсі робили перші кроки як дослідник-початківець, далі понад тридцять років працювали в умовах радянської влади. Моя спеціалізація в науці, як ви знаєте, це опозиційний рух в Україні, який я розумію в широкому аспекті, тобто йдеться не лише про тих, хто відсидів у тюрмі, чи кого вигнали з роботи, але й про те, що опозиційність виростала з самого коріння народного, природного прагнення волі, самостійності, права на творчість. Ви, як відомо багатьом, учень Івана Крип'якевича. Його наукова школа базувалася на здобутках Володимира Антоновича та Михайла Грушевського, яких партійці тоді називали "українськими буржуазними націоналістами". Як ви почувалися в цій ситуації, як можна було сумістити, по суті, несумісне – вимоги режиму і свої наукові погляди, якщо хочете, свій внутрішній світ?

Я. І.: Я хотів би з цього приводу згадати вислів Омеляна Пріцака, кілька разів ним повторюваний: "Ми з тобою наукові внуки Грушевського", тому, мовляв, що "ми учні Крип'якевича, а Крип'якевич був учнем Грушевського". Я сам так не наважився б сказати, але, мабуть, якась частка правди в цьому є. Мені і колегам з мого покоління пощастило, що свою наукову працю в Інституті суспільних наук ми починали під час "хрущовської відлиги", коли режим був м'якшим, ніж раніше. Тоді і в Академії наук більше можливостей отримали ті керівники, які прагнули, щоб діяльність гуманітарних наукових установ не зводилася до тенденційної пропаганди, щоб було більше справжньої науки. Українознавчі праці виходили тоді

вкрай рідко, але тим більше їм раділи ті кола української інтелігенції, які читали від початку до кінця “Літературну Україну”, ходили з побожністю на шевченківські вечори, чи, пізніше, на концерти Ніни Матвієнко або п’єсу “Марія Заньковецька” в театрі її імені. У такій атмосфері можна було усвідомлювати себе частиною руху за свободу думки і творчості, тому морально в ті роки ми себе відчували потрібнішими, ніж тепер.

Ю. З.: Тобто треба розуміти, що ви обирали такий курс свідомо, вважали, що треба донести ці ідеї не лише науковій громадськості, а й взагалі суспільству, щоб виховувати його в національному дусі?

Я. І.: Напевне, було б перебільшенням говорити, що я обрав такий шлях цілком свідомо. Коли вирішував стати істориком, думав, що обов’язок вченого бути максимально об’єктивним і до цього зводиться його роль. Тому планував стати дослідником античності, бо це видавалося найменш політизованою ділянкою. А щодо думки про суспільну місію історика, то саме життя нам її нав’язувало, це була реакція тієї частини суспільства, яка прагнула змін.

Ю. Д.: Ми з вами вже зачіпали проблему русифікації України. Зрозуміло, що вона відбувалася не лише на мовному рівні. Зросійщенню піддавалося духовне життя нашого народу, в тому числі історія, зокрема, через теорію “спільної колиски”, оголошення національних святощів русинів та українців надбаннями російської держави і таке інше. Вам довелося за своїм науковим профілем, за своїми науковими інтересами, протистояти такому спотворенню минулого. Яким ви бачили своє місце в цих процесах? Як так розумію, що ви, фактично, присвятили своє життя висвітленню духовного, культурного життя українського народу і цим сприяли збереженню національної ідентичності.

Я. І.: В цілому, напевно, так. Хоча дехто і тоді вважав пріоритетом не культуру, а політику. В бібліотеці імені Стефаніка працював каталогізатором Володимир Корнилович Гумецький, який колись сказав: “Я розумію вас, не можете займатися політикою, козацтвом і тому змушені обмежуватися давньою культурою”. А я так тоді до цього не ставився, бо вважав вивчення культури не менш важливим, ніж дослідження традицій збройної боротьби. Культурно-освітню діяльність також і більшість дисидентів розглядали як одне з ключових завдань національного будівництва. Коли вже в незалежній Україні на зустрічі в одному з посольств я підійшов до Левка Лук’яненка і представився, він сказав: “О, я вашу книжку про братства читав на засланні, мені туди її надіслали”. З цього приводу можу зіслатись і на погляди того з діячів українського визвольного підпілля, якого знав порівняно найкраще – Зіновія Красівського. Міг би навіть розказати, як ми з ним познайомилися.

Ю. З.: Це було б дуже цікаво.

Я. І.: Отже, я їхав поїздом з Києва в “загальному” вагоні і сів поруч зі своїм викладачем з університету. Це був Борис Кузьмович Вустін – фахівець з англійської філології, добрий педагог, сам мордвин. Зайшла розмова про мовні справи, і він висловив думку, що мордовська мова не тільки не перспективна, але й навіть негарна.

Ю. З.: Це мордвин говорить?

Я. І.: Так він тоді думав. Нерідко ті, хто відмовляються від рідної мови, вважають її гіршою від інших. Між нами тоді відбувся приблизно такий діалог, в якому свої аргументи пам'ятаю, бо досить часто доводилось говорити щось подібне. Я йому: “Ось угорська, як і мордовська, є угро-фінською мовою, але який угорець погодиться, що вона негарна?” – “Але ж, який сенс існування малих народів? Вони не можуть мати повноцінного культурного життя.” – “А, що на цю тему сказав би естонець? Невже злиття культур і втрата мов потрібні людству? Якщо б кожна область Російської республіки мала таке багате культурне життя, як Естонія, то це було б гірше, чи краще?”

Красівський слухав все це збоку, підсів до мене і розповів, що живе в Моршині, отримує пенсію як інвалід праці, цікавиться історією. Згадував про свою “відсидку” в таборах, але не розповідав про тодішню підпільну діяльність, при цьому закинув такий, так би мовити, пробний камінець: згадав, що бачив машинописний журнал “Воля і батьківщина”.

Ю. З.: Коли була ця розмова?

Я. І.: Очевидно тоді, коли цей журнал почав виходити, але до першого арешту пана Зіновія.

Ю. З.: Отже, між 1964 і 1967 роками.

Я. І.: Він докладно розповідав, як виглядає часопис, яке гасло над заголовком, що намальовано. – “Чи ви не хотіли б його побачити?” Я сказав, що ні, і розмова обірвалася. Я не був залучений до організації, але пізніше допомагав йому в іншій діяльності, чи, навіть в двох її ділянках. Красівський якраз закінчував укладати бібліографію “Записок Наукового товариства імені Шевченка”. Я допоміг йому, познайомивши з визначним бібліографом Максименком. Знаю, що з Федором Пилиповичем про нього говорив також і Ярослав Романович Дашкевич. Максименко, як завжди в таких випадках, охоче ділився досвідом, консультував його, давав літературу. Бібліографія Красівського була унікальною. Чим саме? Велика за обсягом і дуже кваліфікована за рівнем. Бібліографія “Записок”, яку нещодавно видало Наукове товариство імені Шевченка, включає заголовки статей і повідомлень, поклики, де що опубліковано, і покажчики. А Красівський укладав ще й іменний та географічний покажчики не тільки до заголовків статей, а й до тексту томів. На моє прохання, передав сторінку з переліком згадок про Стрий і анотаціями на кожен з них, і це допомогло в опрацюванні нарису до “Історії міст і сіл”. Можна сказати образно: людина, яка була політичним борцем, в той же час вважала пострілом у бік ворога також і бібліографію провідного українознавчого наукового часопису.

Хочу навести ще один приклад. Стрийські старші громадянки, дуже ширі патріотки пані Ольшанська, Колодницька, її сестра Новицька подарували мені для наукового опрацювання, рукопис спогадів Осипи Бобикевичевої – дружини письменника і громадського діяча Олекси Бобикевича, сестри композитора і діяча ЗУНР Остапа Нижанківського. Ці спогади, крім останнього зошита, раніше позичав від них і використав у своїх працях Григорій Дем'ян. Натомість пані Колодницька віддала мені всі зошити, в тому числі той, де було описано більшовицькі арешти і вивози. Якимось чином зговорилися ми на цю тему із Красівським, який вів у Моршині школу друкарок-машиністок, і він запропонував дати згадані тексти

своїм ученицям як матеріал для вправ. Один з передрукованих примірників я тоді передав до відділу рукописів бібліотеки імені Стефаніка Академії наук, а пізніше я доручив справу видання цих спогадів, історично дуже цінних, своєму учневі з Малої академії старшокласників Остапові Середі (під його керівництвом йде підготовка до видання). Зіновій Красівський давав передруковувати також спогади Гліба Лазаревського “Київська старовина” з виготовленої тим же Максименком книжки-саморобки – опрацьованих разом вирізок із журналу “Українська література”, що видавався в Уфі та Москві в 1943–1944 роках. Як бачимо, він як і Максименко, не тільки високо цінував культурну спадщину, але й працював для її збереження і розповсюдження.

Ю. З.: Це істотне доповнення до біографії Красівського. В інтерв'ю газети “Високий замок” на початку березня 1996 року ви сказали: “Тепер чимало говорять про шістдесятників – поетів, письменників, але ж було певне пожвавлення і в гуманітарній науці”. Якщо можна, схарактеризуйте шістдесятництво в науці.

Я. І.: Слово “шістдесятництво”, яке входило у вжиток у 1960-і роки, використовується головню на позначення творців тодішнього культурного перелому. Якщо говорити про інтелігенцію, яка працювала для культури й науки, немає підстав шістдесятні роки протиставляти попереднім і, особливо, наступним десятиріччям. Я вже мав нагоду сказати, що в нашому інституті більшість науковців почували себе продовжувачами давніх культурних традицій українського народу. Хоч не всі відверто називали речі своїми іменами, переважала негативна оцінка політики русифікації, придушення владою свободи творчості. Саме цим визначалися політичні симпатії та антипатії. Чітко це проявилось 1956 року, коли я ще був студентом. Були й такі, що вірили тодішній радянській офіційній точці зору, що то були підступи імперіалістів, але в нашому інституті майже всі симпатизували угорській революції, криваве її придушення вважали аргументом на користь того, що треба мріяти про таку форму лібералізації під тиском народу, яка частково вдалася в Польщі. Особливо яскраво дала себе знати поляризація політичних настроїв в нашому інституті, як і взагалі в середовищі інтелігенції, в 1968 році.

Ю. З.: Під час чехословацьких подій?

Я. І.: Тоді була величезна симпатія до Дубчека і його прибічників, до ідеї соціалізму з відкритим обличчям, також і до ідеї Сахарова про можливість конвергенції, поєднання рис соціалізму, “звільненого від тоталітарних деформацій” (це тоді ще вважали можливим), зі здобутками демократичного громадянського суспільства.

Ю. З.: Ярославе Дмитровичу, чи мали ви якісь погляди, хоча б внутрішні, не обов'язково для популяризації, щодо перспектив радянського режиму? Це мало бути удосконалення системи, яка існувала, чи ви прагнули демократії, багатопартійності? Якою ви бачили майбутнє України – в складі СРСР чи незалежною?

Я. І.: Я частково відповів на це питання, коли говорив про ставлення до ідеї конвергенції. На відміну від радикальніше настроєних українців, я тоді не вважав ймовірним швидкий розвал Радянського Союзу, не припускав, що Росія відпустить Україну, не матиме сили її втримати. Те, що відбувалося на початку діяльності Гомулки і пізніше Дубчека, видавалося межею можливого на близьке майбутнє. Ясно, що ті, хто поширювали листівки, закликали до відвертої боротьби, були

людьми іншої ментальності. Якби таких, як вони, стало більше, якщо б люди задалегідь усвідомили неминучість краху СРСР, опозиційний рух міг би стати масовим. Малочисельність його пояснюється тим, що навіть ті, хто засуджували злочини режиму, переважно вважали його дуже міцним. Зрештою, так думали майже всі західні політичні стратеги.

Ю. З.: У вас, наскільки мені відомо, були дружні стосунки з Ярославом Мельничуком з Івано-Франківська, який товаришував з Валентином Морозом. Чи мали ви з приводу цього якісь розмови?

Я. І.: Валентина Мороза я знав ще як студента, на курс молодшого від мене. Вже тоді він висловлювався настільки сміливо, що деякі знайомі підозрювали, чи він не провокатор. Незадовго до арешту Валентина мав з ним розмову про його наукову роботу, зокрема, про майбутню дисертацію. Він обрав темою своєї праці Луцький процес 1934 року проти КПЗУ, взаємини її з КПП щодо національного питання. Тобто, вочевидь, поділяв погляд про перспективність націонал-комунізму. Що стосується Мельничука, на два курси старшого від мене, то це був мій великий приятель. Ставши головою наукового студентського товариства факультету, він мене туди втягнув, а потім передав керівництво товариством. Коли я став аспірантом Дмитра Похилевича, ми часто щиро розмовляли на різні теми. Потім він працював в Івано-Франківську, і я, приїжджаючи туди, в нього зупинявся. Саме він свого часу подав пропозицію, щоб Мороза запросили в Івано-Франківський педінститут на роботу, і з цього приводу мав чималі прикросі на роботі. Він спілкувався з дружиною Мороза Раїсою, тож від нього я знав те, що вона розказувала про чоловіка.

Ю. З.: Чи потрапляли до вас твори “самвидаву”? Наприклад, “Приєднання чи возз’єднання?” Михайла Брайчевського, “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзуби, “З приводу процесу над Погружальським” Євгена Сверстюка, інші? Якщо так, то від кого ви їх отримували? Чи ходили подібні матеріали поміж співробітників нашого інституту?

Я. І.: Якщо почати, від кого я щось заборонене отримував, то дуже добре пам’ятаю, що Любомир Сенік позичав мені зі своєї ініціативи книжку Олекси Кузьми “Листопадові дні 1918”, яка вважалася “спецфондівською”, забороненою літературою. Публікації самвидаву в інституті знали, було видно з розмов, що дехто їх читав. Але я отримував більшість таких матеріалів від нині покійного мого приятеля, вихованця хімічного факультету Львівського університету, а на той час наукового співробітника Інституту органічної хімії АН УРСР, Леоніда Селезненка. Дехто пізніше гостро засуджував його за свідчення на одному з процесів, що він передавав за кордон матеріали отримані від інших. В той час, як багатьом політикам назагал пробачили їхнє ганебне минуле і про нього не згадують, дехто ще донедавна докоряв тим, які стали трагічними жертвами обставин, однак – в кінцевому підсумку – багато зробили для майбутнього України. Але ж Селезненко лише формально підтвердив те, що репресивні органи знали і без нього. Після звільнення зі слідчої тюрми собі ставив завдання, і цим дуже щиро займався, документувати опозиційну діяльність, передруковував тексти, переписував або записував на магнітофон. Мав усвідомлення, що це треба зробити для історії. Я дуже високо ціную Леоніда, чесну і благородну людину – попри те, що одного разу він не витримав тиску й погроз. Далеко не всі з тих, які після смерті в нього кидали камінь, мали моральне право його засуджувати. Така моя думка.

А щодо тодішніх обставин, хочу розповісти такий епізод. У січні 1972 року за кілька днів до арештів інтелігенції зайшов до мене учасник, на той час дуже активний, київських українських гуртків, відомого хору “Гомін”. Він заїхав до Львова по дорозі в Трускавець. Гадаю, що організатори арештів йому порадили виїхати з Києва, щоб не накликати підозрінь, чому арешти його обминули. Тоді, після початку арештів, мені вдалося, що він став провокатором, але не називатиму прізвища, бо, може, це мені тільки здалося. Більше підозр маю щодо львівського знайомого, який під час німецької окупації працював у бібліотеці при губернаторі дистрикту Галичина. Можливо, його після війни завербували під страхом арешту. Прийшов з дуже нереальним проханням: щоб я дістав з Польщі книжку, яку він хоче перекласти на українську мову і подати у видавництво. Щодо того тексту тоді не було ніяких перспектив на видання. “Вибачте, того тепер не стануть друкувати”, – сказав я, а він, відходячи, вже на сходах несподівано випалив: “А чи Ви б не хотіли прочитати?”, – і називає кілька головних творів самвидаву. Я відповів: “Ні, не хотів би”. Напевно, йому дали завдання, яке залякана людина не хотіла виконувати, а все ж таки виконала, але так, щоб це хтось міг почути. Не знаю, хто там підслуховував на сходовій клітці, але він себе повів от таким чином. Коли невдовзі почались суди, на яких твори самвидаву були головними речовими доказами, я вирішив, що то була провокація, спрямована проти мене.

Ю. З.: Судили тоді навіть за читання недозволених текстів. Судили, або використовували для тиску, щоб змусити свідчити на інших.

Я. І.: Я це розумів. Пам’ятаю, коли щось заборонене діставав, то намагався не залишати відбитків своїх пальців. Перегортав пінцетом, або читав у рукавичках. Але я і ті праці, яких мені не довелося читати, знав з пересилань радіо “Свобода”, інколи з програм “Бі-бі-сі”, чи “Вільної Європи” іншими мовами, які заглушувались менше, ніж українські. Оскільки радіо було доступне всім, не дуже вірю тим сучасним політикам, котрі твердять, що “прозріли” тільки в перші місяці незалежності, коли їм стали відомі замовчувані раніше події. Втім, гірше те, що так багато людей не прозріли дотепер і, нехтуючи відомими світовими фактами про геноцид українського народу і великий терор, беруть під захист пам’ятники Леніну, виступають за збереження таких назв як Дніпродзержинськ чи Кіровоград. Хоча щодо цього ми відстаємо навіть від Росії, сподіваюсь, що довго це не триватиме.

Аудіозапис 28 січня 2006 р.